

*Спасибо-Фатеева Інна Валентинівна
докторка юридичних наук, професорка,
виконувачка обов'язків завідувача кафедри цивільного права
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого,
член-кореспондентка Національної академії правових наук України,
заслужена діячка науки і техніки*

Щодо проблематики рівності учасників цивільних майнових правовідносин

Regarding the issue of equality of participants in civil property legal relations

Залишаючи за межами цієї доповіді відомі постулати про юридичну рівність та її відмінність від фактичної рівності, про правоздатність та рівні можливості здійснення і захисту майнових прав всіх учасників цивільних правовідносин як ключової норми конституційного та цивільно-правового регулювання, зосередимося на деяких аспектах того, що лежить у підґрунті цієї рівності і що є її проявом в правовій площині.

Якщо ми ведемо мову про майнові права, то вони в принципі не можуть бути рівними для всіх учасників цивільних майнових правовідносин. Адже майнові права мають економічну природу, і майновий спектр прав кожного суб'єкта різний; при чому не лише в площині економіки, а й площині права. Прикладом можуть слугувати корпоративні правовідносини, в яких впливовість на прийняття рішень органами корпорації напряду залежить від обсягу майнових прав — розміру частки в статутному капіталі чи пакету акцій. В умовах ринкової економіки відносини складаються на засадах еквівалентності: від більшості вкладень особа набуває більших можливостей — і в управлінні, і в отриманні доходів (дивідендів).

Утім, цивільне право пропонує такі гнучкі підходи, які максимально дають змогу досягти рівності учасників цивільних правовідносин. Це є так і для абсолютних, і для відносних цивільних правовідносин. Яким би не був могутнім власник — чи то забезпечена приватна особа, чи то велика корпорація, чи то держава — вони не мають більшого обсягу можливостей, що їм надає право ані в здійсненні, ані в захисті свого права на майно, що їм належить.

Засади рівності учасників у цивільному праві не суперечать принципу пропорційності в праві і принципу еквівалентності в економіці.

Якщо ж в силу специфіки тих чи інших правовідносин виявляється закономірним те, що у когось з учасників є більше правових можливостей, ніж у інших, це дає змогу врешті-решт досягти такого балансу між ними, який прагне до рівності суб'єктів. При цьому такі правові підходи запроваджуються через принцип справедливості.

Для ілюстрації можна навести приклад із *секундарним правом*. Це право не має економічного підґрунтя (як право власності або право оренди тощо), але його уведення правом диктується намаганням законодавця вирівняти справжнє правове становище

учасників цивільних правовідносин. На перший погляд складається парадоксальна ситуація: законодавець уводить секундарне право, що надає переваги одному з учасників цивільних правовідносин, тим самим начебто породжуючи нерівність між ним та іншими учасниками, та ще й у відсутність економічних засад для цього. Натомість завдяки переважним правам досягається економічна рівність учасників правовідносин без шкоди, приниження або іншого негативного впливу на інших учасників цих правовідносин. Прикладом є переважне право співвласників на придбання відчужуваної частки (ст. 362 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України)), переважні права наймача (ст. 777 ЦК України) та ін. Також до прав, через встановлення яких цивільними нормами досягається реальна рівність учасників цивільних правовідносин, відносяться права «слабкої сторони договору», захист їхніх прав (наприклад, споживачів) і відповідні обмеження прав другої сторони цих правовідносин – підприємця.

Мета таких цивільно-правових механізмів визначається передусім інтересами носія секундарного права, а також потребами публічного правопорядку.

Отже, цивільне право засноване на формальній рівності можливостей, наданих учасникам цивільних правовідносин. Однак забезпечення справжності такої рівності вимагає надання певним учасникам додаткових прав через встановлення відповідних правових механізмів.

Подібні підходи видаються виправданими, але не завжди однозначними. Це вимагає розгляду проблеми дискримінаційності, яка в цивільно-правовій площині не привертає достатньої уваги. Як тільки ці питання потрапляють у площину цивільного права, вони сприймаються неоднозначно (на відміну від публічного законодавства з його підходами до обмежень недобросовісної конкуренції, недопустимості зловживання монопольним становищем тощо).

У спорах про дискримінацію при здійсненні та захисті цивільних прав, в основному, робиться акцент на відмінності у ставленні суду за аналогічної ситуації при розгляді спорів. Саме на це зважає Європейський суд з прав людини (далі – ЄСПЛ) при розгляді справ про дискримінацію. При цьому він не відвертає таку відмінність, а вказує на те, що вона повинна мати об'єктивне й розумне обґрунтування, тобто переслідувати легітимну мету. Переважно це може обумовлюватися публічним інтересом, що ЄСПЛ якраз і враховує.

Натомість проблема дискримінації бачиться ширшою. Якщо «слабку сторону договору» держава справедливо захищає, упереджуючи порушення її прав, то чи можна вести мову про допустимість аналогічного підходу до захисту прав держави? При цьому держави як учасника цивільних правовідносин – власника або акціонера (власника акцій), сторони договору.

Наведемо три приклади, що ілюструють цю проблему з участю держави у відносинах власності, оренди і корпоративних правовідносинах.

Держава є власником і як власник має використовувати своє майно в публічних інтересах, виконуючи соціальну функцію. Зокрема, це стосується й здійснення нею прав на майно, що за Конституцією України належить Українському народу – земля, надра, водоймища тощо.

Задля надійності виконання цих функцій на здійснення своїх прав як власника встановлено правові механізми саме для держави як власника. По-перше, вона може відчужувати своє майно в порядку, визначеному законодавством про приватизацію. По-друге, для більшості договорів, які укладаються з державним майном (зокрема, що належать державним підприємствам), передбачені конкурсні засади (аукціони, конкурси, тендери) задля імпліцитно притаманних цим механізмам збільшення надходжень до бюджету. По-третє, значущим для держави як власника є не володіння, користування та розпоряджання, а *управління* державним майном, яке здійснюється в порядку, передбаченому не ЦК України, а Законом України «Про управління об'єктами державної власності».

Тож держава діє як власник, причому рівний з усіма приватними власниками, але метою її дій є публічний інтерес, через що держава прагне зберегти своє майно від потрапляння приватним особам (особливо того, що не може перебувати в обороті). Якщо ж майно держави використовується чи обертається — це має бути найбільш економічно вигідним для неї, а отже, і для всіх.

Натомість на практиці постало чимало питань, які неоднозначно вирішуються судами. Це стосується: а) допустимості вилучення майна, що належало державі, у приватної особи поза межами позовної давності (наприклад, земельні ділянки водного фонду); б) поширення на орендаря державного майна ст. 777 ЦК України, завдяки чому орендар набуває такого ж права, як і орендарі приватного майна і на нього не поширюється законодавство про приватизацію (рішення Конституційного Суду України (далі — КСУ) № 31-рп/2009 у справі за конституційним зверненням приватного підприємства «Автосервіс» щодо офіційного тлумачення положень статей 177, 760, частини другої статті 777 Цивільного кодексу України (справа про переважне право наймача на придбання військового майна); в) наявності чи відсутності в держави права отримати надходження до бюджету, якщо вищий орган акціонерного товариства, акції якого належать державі, не приймає рішення про виплату дивідендів (Постанова Верховного Суду від 4 вересня 2019 р. у справі № 910/10585/18, рішення КСУ від 22 липня 2020 р. № 8-р(І)/2020). В останньому випадку звернення до КСУ якраз ґрунтувалося на дискримінаційності норми закону (абз. 8 ч. 6 ст. 11 Закону України «Про управління об'єктами державної власності»), яку КСУ визнав такою, що не відповідає Конституції України (є неконституційною).

Наведені вище приклади переконливо свідчать про те, що держава формально є рівним з іншими учасниками цивільних правовідносин. Однак право власності держави ЦК України не регулюється; у ньому воно лише позначається як таке (ст. 326) або через деякі підстави набуття права державної власності. Всі інші правові нюанси відносин державної власності перебувають поза сферою регулювання ЦК України. Всі ж норми із захисту права власності, як і регулювання права власності, стосуються лише приватної власності. Тому логічно було б передбачити й особливості захисту права державної власності окремо. Інакше ми маємо неминучий конфлікт приватноправового інструментарію захисту права власності до публічних відносин державної власності.

Не регулюється в ЦК України належним чином і володіння, яке визначається у розділі II книги 3 і як факт, і як право. Через це майно, що його має особа і яка є його володільцем, може належати їй на праві власності, а може й не належати їй на цьому праві,

тоді особа не буде титульним володільцем. Водночас Протоколом № 1 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод захищається право на *мирне володіння майном*. Це вимагає: а) переосмислення володіння; б) встановлення правових механізмів, завдяки яким забезпечується українським правом мирне володіння майном; в) встановлення принципових положень щодо того, кому і в якому порядку надавати захист — добросовісному володільцю чи власнику в разі конфлікту інтересів; г) забезпечення права держави на мирне володіння майном в інтересах народу України, що вилучено з обороту, но опинилося у володінні приватної особи, яка формально значиться його власником (запис в реєстрі речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень). При цьому два останніх положення мають бути розроблені на засадах, що відповідають рівності учасників цивільних відносин і недискримінаційності.